

দ্বিতীয় অধ্যায়
ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থা
(1950–1990)
(INDIAN ECONOMY : 1950–1990)

এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পিছত, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে—

- ভাৰতবৰ্ষৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যসমূহ জানিব পাৰিব।
- 1950–1990 চনলৈ ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষি আৰু উদ্যোগ আদি বিভিন্ন খণ্ডৰ উন্নয়নৰ নীতিসমূহ জানিব পাৰিব।
- নিয়ন্ত্ৰিত (Regulated) অৰ্থব্যৱস্থাৰ সুবিধা আৰু সীমাবদ্ধতা সম্পৰ্কে চিন্তা কৰিবলৈ শিকিব।

ভাৰতবৰ্ষৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল..... উন্নয়নৰ এক প্ৰক্ৰিয়াৰ সূচনা কৰা— যিয়ে জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নীত কৰিব তথা সমৃদ্ধ আৰু ভিন্নতাপূৰ্ণ জীৱনৰ বাবে জনসাধাৰণলৈ নতুন নতুন সুযোগৰ পাতনি মেলিব।

প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা

2.1 সূচনা (Introduction) :

1947 চনৰ 15 আগষ্ট তাৰিখে ভাৰতবৰ্ষত স্বাধীনতাৰ এক নতুন প্ৰভাৱৰ সূচনা হয়। অৱশেষত প্ৰায় দুশ বছৰ পিছত আমি আমাৰ নিজৰ ভাগ্য নিয়ন্ত্ৰা হ'লোঁ। জাতি গঠনৰ কাম এতিয়া আমাৰ নিজৰ হাতত। স্বাধীন ভাৰতৰ নেতাসকলে অন্যান্য বিষয়ৰ লগতে আমাৰ দেশৰ বাবে আটাইতকৈ খাপ খোৱা বিধৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা সম্পৰ্কেও সিদ্ধান্ত ল'বলগীয়া হৈছিল। আমাৰ বাবে প্ৰয়োজন হ'ল এনে এটা পদ্ধতিৰ যিয়ে মুষ্টিমেয় কেইজনমানৰ নহয়— সৰ্বজনৰ কল্যাণ সাধিব পাৰে। বৰ্তমান সময়ত বিশ্বত বিভিন্ন ধৰণৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি আছে। (কক্ষ নং 2.1 চোৱা) ইয়াৰ ভিতৰত সমাজবাদে জৱাহৰলাল নেহৰুৰ অধিক আকৰ্ষিত কৰিছিল। অৱশ্যে তেওঁ আগৰ ছোভিয়েট ৰাছিয়াত প্ৰতিষ্ঠিত সমাজবাদ— য'ত উৎপাদনৰ আটাইবোৰ উপাদান অৰ্থাৎ দেশৰ সকলো কাৰখানা আৰু পামসমূহ ৰাষ্ট্ৰৰ মালিকী স্বত্বত আছিল— সেই ধৰণৰ সমাজবাদৰ পোষকতা কৰা নাছিল। এনে অৰ্থব্যৱস্থাত ব্যক্তিগত সম্পত্তি নাছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে এখন গণতান্ত্ৰিক দেশৰ চৰকাৰৰ বাবে আগৰ ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ নিচিনা নাগৰিকসকলৰ ভূমি আৰু অন্যান্য সম্পত্তিৰ মালিকী স্বত্ব পৰিৱৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ নহয়।

নতুনকৈ স্বাধীনতা লাভ কৰা ভাৰতবৰ্ষত নেহৰু আৰু আন কিছুমান নেতা আৰু চিন্তাবিদে

চূড়ান্ত ৰূপৰ পুঁজিবাদ তথা সমাজবাদৰ নৰম বিকল্পৰ সন্ধান কৰিছিল। মূলতঃ সমাজবাদী দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল হৈ তেওঁলোকে এনে এক অৰ্থব্যৱস্থাৰ কথা ভাবিছিল য'ত সমাজবাদৰ দোষসমূহ নাথাকি ইয়াৰ উৎকৃষ্ট বৈশিষ্ট্যসমূহৰ সমাহাৰ ঘটে। এনে দৃষ্টিভংগীৰে, শক্তিশালী ৰাজহুৱা খণ্ডৰ লগতে ব্যক্তিগত সম্পত্তি আৰু গণতন্ত্ৰৰ সৈতে ভাৰতবৰ্ষ এখন সমাজবাদী সমাজ হ'ব। (কক্ষ 2.2 চোৱা)

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- বিশ্বত চলি থকা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাসমূহৰ এখন সাৰাংশ প্ৰস্তুত কৰা। পুঁজিবাদী, সমাজবাদী আৰু মিশ্ৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ দেশসমূহৰ সূচী যুগুত কৰা।
- গোটেই শ্ৰেণীটোৱে এখন কৃষি পাম ভ্ৰমণ কৰা। শ্ৰেণীটোক সাতটা গোটত ভাগ কৰা আৰু প্ৰতিটো গোটত একোটা বিশেষ লক্ষ্যৰ পৰিকল্পনা কৰা। এনে লক্ষ্যৰ উদাহৰণ হ'ল— ভ্ৰমণৰ উদ্দেশ্য, ভ্ৰমণৰ লগত জড়িত মুদ্ৰা ব্যয়, প্ৰয়োজনীয় সময়, সম্পদ, গোটৰ লগত যোৱা আৰু সংস্পৰ্শলৈ আহিবলগীয়া মানুহ, ভ্ৰমণৰ সম্ভাৱ্য স্থলসমূহ, সুবিধলগীয়া সম্ভাৱ্য প্ৰশ্নসমূহ ইত্যাদি। শিক্ষকৰ সহায়ত এই বিশেষ লক্ষ্যসমূহক সংকলিত কৰা আৰু এখন কৃষি পামলৈ সফল ভ্ৰমণৰ দীৰ্ঘকালীন লক্ষ্যসমূহৰ লগত এইবোৰৰ তুলনা কৰা।

কক্ষ 2.1 : অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰকাৰ (Types of Economic Systems)

প্ৰতিখন সমাজেই তিনিটা প্ৰশ্নৰ সমাধান কৰিবলগীয়া হয়—

- দেশ এখনত কোনবোৰ সামগ্ৰী আৰু সেৱা কাৰ্য উৎপাদন কৰিব লাগে ?
- সামগ্ৰী আৰু সেৱা কাৰ্যসমূহ কিদৰে উৎপাদন কৰিব লাগে ? উৎপাদনকাৰীসকলে সামগ্ৰী উৎপাদনৰ বাবে অধিক শ্ৰম নে অধিক মূলধন (যন্ত্ৰ-পাতি) ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে ?
- সামগ্ৰী আৰু সেৱা কাৰ্যসমূহ কিদৰে জনসাধাৰণৰ মাজত বিতৰণ কৰিব লাগে ?

এই প্ৰশ্নবোৰৰ এটা সমাধান হ'ল চাহিদা আৰু যোগানৰ বজাৰশক্তিসমূহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰাটো। বজাৰ অৰ্থব্যৱস্থাত বা পুঁজিবাদী অৰ্থব্যৱস্থাত সেইবোৰ ভোগ্য সামগ্ৰীহে উৎপাদন কৰা হয় যিবোৰৰ চাহিদা থাকে অৰ্থাৎ যিবোৰ সামগ্ৰী দেশীয় বা বৈদেশিক বজাৰত লাভজনকভাৱে বিক্ৰী কৰিব পাৰি। যদি গাড়ীৰ চাহিদা থাকে, গাড়ী উৎপাদন কৰা হয় আৰু যদি চাইকেলৰ চাহিদা থাকে তেনেহ'লে চাইকেল উৎপাদন কৰা হয়। যদি মূলধনতকৈ শ্ৰম সস্তীয়া হয় তেনেহ'লে অধিক শ্ৰম নিবিড় উৎপাদন পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু মূলধন শ্ৰমতকৈ সস্তীয়া হ'লে মূলধন নিবিড় উৎপাদন ব্যৱস্থা হাতত লোৱা হয়। পুঁজিবাদী সমাজত মানুহৰ প্ৰয়োজনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নহয়— তেওঁলোকৰ ক্ৰয় ক্ষমতা আৰু ক্ৰয়ৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহ বিতৰণ কৰা হয়। অৰ্থাৎ এজন বেমাৰী মানুহে আৱশ্যকীয় ঔষধ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব যদিহে তেওঁ সেইটো ক্ৰয় কৰিব পাৰে। যদি ঔষধটো ক্ৰয় কৰিবলৈ সক্ষম নহয় তেতিয়াহ'লে অতি জৰুৰী হ'লেও তেওঁ ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰিব। এনে এখন সমাজে আমাৰ প্ৰথম প্ৰধানমন্ত্ৰী জৱাহৰলাল নেহৰুক আকৰ্ষিত কৰিব নোৱাৰিলে। কিয়নো ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে দেশখনৰ এক গৰিষ্ঠসংখ্যক লোক তেওঁলোকৰ জীৱনৰ মান উন্নীত কৰাৰ সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব।

এখন সমাজবাদী সমাজে এই প্ৰশ্ন তিনিটা সম্পূৰ্ণ ভিন্ন ধৰণে সমাধান কৰে। সমাজবাদী সমাজত দেশৰ জনসাধাৰণৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি কোনবোৰ সামগ্ৰী উৎপাদন কৰা হ'ব তাক চৰকাৰে নিৰ্ধাৰণ কৰে। ধৰি লোৱা হয় যে দেশৰ জনসাধাৰণৰ বাবে কোনটো ভাল সেইটো চৰকাৰে জানে আৰু সেয়েহে এনে অৰ্থব্যৱস্থাত ব্যক্তিগত ভোক্তাৰ আকাংক্ষাৰ প্ৰতি অধিক গুৰুত্ব দিয়া নহয়। সামগ্ৰী কিদৰে উৎপাদন আৰু বিতৰণ কৰিব সেই সম্পৰ্কে চৰকাৰে সিদ্ধান্ত লয়। সমাজবাদত নীতিগতভাৱে বিতৰণ জনসাধাৰণৰ ক্ৰয় ক্ষমতাৰ ভিত্তিত নহয়, প্ৰয়োজনৰ ভিত্তিতে হয় বুলি ধৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে পুঁজিবাদৰ বিপৰীতে সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰই প্ৰয়োজনবোধ কৰা নাগৰিকৰ বাবে বিনামূলীয়া স্বাস্থ্য যতন সেৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে। এনে অৰ্থব্যৱস্থাত সকলোবোৰ ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনত হোৱা হেতুকে কোনো ব্যক্তিগত সম্পত্তি নাথাকে। কুৰি শতিকাৰ শেষ দশকত ছোভিয়েট ব্যৱস্থাৰ পতনৰ ফলত অতীতৰ ছোভিয়েট ইউনিয়ন আৰু পূব-ইউৰোপৰ সমাজবাদী দেশসমূহত এই ব্যৱস্থা বন্ধ হৈ গৈছে।

বৰ্তমান বিশ্বৰ বেছিভাগ অৰ্থব্যৱস্থাই মিশ্ৰ অৰ্থব্যৱস্থা। অৰ্থাৎ কি উৎপাদন কৰিব, কিদৰে উৎপাদন কৰিব আৰু কিদৰে বিতৰণ কৰিব— এই তিনিওটা প্ৰশ্নৰ সমাধান চৰকাৰ আৰু বজাৰ উভয়ে কৰে। মিশ্ৰ অৰ্থব্যৱস্থাত বজাৰে যিবোৰ সামগ্ৰী আৰু সেৱা কাৰ্য ভালদৰে উৎপাদন কৰিব পাৰে, সেইবোৰ বজাৰে সৰবৰাহ কৰে আৰু বজাৰে সৰবৰাহ কৰাত ব্যৰ্থ হোৱা অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰী আৰু সেৱাসমূহ চৰকাৰে সৰবৰাহ কৰে।

কক্ষ 2.2 : পৰিকল্পনা কি ? (What is a Plan?)

দেশ এখনৰ সম্পদসমূহ কিদৰে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত তাক পৰিকল্পনাই ব্যাখ্যা কৰে। এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত উপনীত হ'বলগীয়া ইয়াৰ কিছুমান সাধাৰণ লক্ষ্য আৰু বিশেষ উদ্দেশ্য আছে। ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিকল্পনাৰ কাৰ্যকাল পাঁচ বছৰ আৰু ইয়াক পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা বুলি কোৱা হয়। (পৰিকল্পনাৰ ক্ষেত্ৰত অগ্ৰগণী অতীতৰ ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ পৰা আমি এইটো ধাৰ কৰিছোঁ) আমাৰ পৰিকল্পনাৰ তথ্যপাতিত কেৱল মাত্ৰ পৰিকল্পনাৰ পাঁচ বছৰত উপনীত হ'বলগীয়া বিশেষ উদ্দেশ্যসমূহকে নহয়, বৰঞ্চ বিশ বছৰত কিমান সফল হ'ব লাগিব তাকো বিশেষভাৱে দেখুওৱা হয়। এই দীৰ্ঘকালীন পৰিকল্পনাক পৰিপ্ৰেক্ষাত্মক (Perspective) পৰিকল্পনা বুলি কোৱা হয়। পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহে পৰিপ্ৰেক্ষাত্মক পৰিকল্পনাৰ ভেটি ৰচনা কৰে বুলি ধৰা হয়।

আটাইবোৰ পৰিকল্পনাত সকলোবোৰ লক্ষ্যকে সমানে গুৰুত্ব দিব বুলি আশা কৰাটো অবাস্তৱ হ'ব। দৰাচলতে বিভিন্ন লক্ষ্যসমূহ পৰস্পৰ-বিৰোধী হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদিহে প্ৰযুক্তিবিদ্যাই শ্ৰমৰ প্ৰয়োজনীয়তা হ্ৰাস কৰে, তেনেহ'লে আধুনিক প্ৰযুক্তিবিদ্যা প্ৰচলনৰ লক্ষ্য আৰু নিয়োগ বৃদ্ধিৰ লক্ষ্যৰ মাজত বিৰোধৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। পৰিকল্পনা প্ৰস্তুতকৰ্তাসকলে লক্ষ্যসমূহৰ মাজত ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰিব লাগে; কিন্তু বাস্তৱিকতে এইটো অতি কঠিন কাম। ভাৰতবৰ্ষত বিভিন্ন পৰিকল্পনাত বিভিন্ন লক্ষ্যৰ ওপৰত জোৰ দিয়া দেখা যায়।

প্ৰতিবিধ সামগ্ৰীৰ আৰু সেৱা কাৰ্যৰ কিমান পৰিমাণ উৎপাদন কৰিব লাগিব তাক আমাৰ পৰিকল্পনাই নিৰ্দিষ্টকৈ দেখুৱাই দিয়া নাই। এইটো সম্ভৱো নহয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনো নাই। (পূৰ্বৰ ছোভিয়েট গণৰাজ্যই এইটো কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও অকৃতকাৰ্য হৈছিল) অইনবোৰক বজাৰৰ হাতত এৰি দি শক্তি উৎপাদন আৰু জনসিঞ্চন আদিৰ দৰে যিবোৰ খণ্ডত পৰিকল্পনাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে সেইবোৰৰ সম্পৰ্কে সুস্পষ্টতা থাকিলেই যথেষ্ট।

চৰকাৰে অৰ্থব্যৱস্থাৰ বাবে পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰিব আৰু পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়াসত ব্যক্তিগত খণ্ডক অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰা হ'ব। 1948 চনৰ ঔদ্যোগিক নীতি আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ সংবিধানৰ নিৰ্দেশাত্মক নীতিসমূহত এই দৃষ্টিভঙ্গী প্ৰতিফলিত হৈছে। 1950 চনত ভাৰতৰ প্ৰধানমন্ত্ৰীক অধ্যক্ষ হিচাপে লৈ পৰিকল্পনা আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল আৰু তেতিয়াৰ পৰা পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ অধ্যায়ৰ সূচনা হয়।

2.2 পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যসমূহ (The Goals of Five Year Plans) :

পৰিকল্পনাৰ কিছুমান স্পষ্টকৈ নিৰ্ধাৰিত লক্ষ্য

থাকিব লাগে। পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যসমূহ হ'ল— বৃদ্ধি, আধুনিকীকৰণ, আত্মনিৰ্ভৰশীলতা আৰু সমতা। এইটোৱে ইয়াক নুবুজায় যে সকলোকেইখন পৰিকল্পনাতে এই সকলোবোৰ লক্ষ্যকে সমানে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে। সীমিত সম্পদৰ বাবে প্ৰত্যেক পৰিকল্পনাত কোনটো লক্ষ্যক প্ৰাথমিক গুৰুত্ব দিব লাগে সেই সম্বন্ধে পছন্দ কৰিব লাগে। তথাপি পৰিকল্পনা প্ৰস্তুতকাৰীসকলে এইটো নিশ্চিত কৰিব লাগে যে যিমান দূৰ সম্ভৱ পৰিকল্পনাসমূহৰ নীতি আৰু উল্লিখিত লক্ষ্য চাৰিটাৰ মাজত বিৰোধিতা নাথাকে। এতিয়া আমি পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যসমূহ কিছু বহলাই শিকোঁহঁক।

বৃদ্ধি (Growth) : বৃদ্ধিয়ে সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ উৎপাদন কৰিবলৈ দেশখনৰ সামৰ্থ্য বৃদ্ধিক বুজায়। ই উৎপাদনক্ষম মূলধনৰ বৃহৎ ভাণ্ডাৰ বা পৰিবহন আৰু বেংক ব্যৱস্থাৰ দৰে সহায়ক সেৱা

নতুবা উৎপাদনক্ষম মূলধন আৰু সেৱাৰ বৃদ্ধিক বুজায়। অৰ্থনীতিৰ ভাষাত অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিৰ এটা ভাল নিৰ্দেশক হ'ল মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ সুস্থিৰ বৃদ্ধি।

কক্ষ 2.3 : মহলান'বিশ : ভাৰতীয় পৰিকল্পনাৰ নিৰ্মাতা (Mahalanobis the Architect of Indian Planning)

ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিকল্পনা ৰচনাত ভালেকেইজন প্ৰখ্যাত চিন্তাবিদে বৰঙণি আগবঢ়াইছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত পৰিসংখ্যাবিদ প্ৰশান্ত চন্দ্ৰ মহলান'বিশৰ নাম উল্লেখনীয়।

ভাৰতবৰ্ষত দ্বিতীয় পৰিকল্পনাৰ পৰাহে প্ৰকৃত অৰ্থত পৰিকল্পনা আৰম্ভ হৈছিল। উন্নয়নৰ পৰিকল্পনাৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণভাৱে এক স্মৰণীয় অৱদান দ্বিতীয় পৰিকল্পনাই ভাৰতীয় পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য সম্পৰ্কে মৌলিক ধাৰণাসমূহৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। এই পৰিকল্পনাখন মহলান'বিশৰ চিন্তাৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল। সেই ফালৰ পৰা তেওঁক ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিকল্পনাৰ নিৰ্মাতা বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি।

1893 চনত কলিকতাত মহলান'বিশৰ জন্ম হৈছিল। তেওঁ কলিকতাৰ প্ৰেছিডেন্সি কলেজ আৰু ইংলেণ্ডৰ কেমব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ত শিক্ষা লাভ কৰিছিল। পৰিসংখ্যা বিষয়লৈ আগবঢ়োৱা বৰঙণিৰ বাবে তেওঁ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় খ্যাতি লাভ কৰিছিল। 1946 চনত তেওঁক বিজ্ঞানীসকলৰ এক অতি সন্মানীয় সংগঠন— ব্ৰিটিছ ৰয়েল ছ'চাইটিৰ ফেল' (সদস্য) কৰা হৈছিল। উচ্চমানৰ বৈজ্ঞানিকসকলহে এই ছ'চাইটিৰ সদস্য আছিল।

মহলান'বিশে কলিকতাত ভাৰতীয় 'পৰিসংখ্যা প্ৰতিষ্ঠান' (Indian Statistical Institute) স্থাপন কৰিছিল আৰু 'সংখ্যা' নামেৰে এখন মুখপত্ৰ (Journal) প্ৰকাশ কৰি উলিয়াইছিল। এই মুখপত্ৰখনে বৰ্তমানেও পৰিসংখ্যাবিদসকলৰ ধাৰণাসমূহ আলোচনাৰ বাবে এক সন্মানীয় মঞ্চ হিচাপে কাম কৰি আছে। ভাৰতীয় 'পৰিসংখ্যা প্ৰতিষ্ঠান' আৰু 'সংখ্যা' উভয়ে আজিকোপতি বিশ্বৰ পৰিসংখ্যাবিদ আৰু অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মাজত সমাদৃত হৈ আছে।

দ্বিতীয় পৰিকল্পনাৰ সময়ত মহলান'বিশে ভাৰতবৰ্ষৰ লগতে বিদেশৰ বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদক ভাৰতবৰ্ষৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন সম্পৰ্কে তেওঁক পৰামৰ্শ দিবলৈ আমন্ত্ৰণ কৰিছিল। ইয়াৰে কিছু সংখ্যকে পিছত ন'বেল বঁটা লাভ কৰিছিল। এইটোৱে প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁ গুণী ব্যক্তিক চিনাক্ত কৰিব পাৰিছিল। মহলান'বিশে আমন্ত্ৰণ কৰা অৰ্থনীতিবিদসকলৰ কিছু সংখ্যকে দ্বিতীয় পৰিকল্পনাৰ যথেষ্ট সমালোচনা কৰিছিল। আন কথাত, তেওঁ তেওঁৰ সমালোচকসকলৰ বক্তব্য শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। এইটোৱে মহান পণ্ডিতৰ চানেকি।

বৰ্তমান সময়ৰ বহু সংখ্যক অৰ্থনীতিবিদে মহলান'বিশে প্ৰস্তুত কৰা পৰিকল্পনাৰ পন্থা নুই কৰে; কিন্তু ভাৰতবৰ্ষক অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ পথত আগুৱাই নিয়াৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাৰ বাবে তেওঁ চিৰস্মৰণীয় হৈ থাকিব আৰু তত্ত্বসমূহলৈ তেওঁৰ অৱদানৰ পৰা পৰিসংখ্যাবিদসকল উপকৃত হৈ থাকিব।

উৎস (Source): Sukhamoy Chakravarty, 'Mahalanobis, Prasanta Chandra' in John Eatwell et.al (Eds) *The New Palgrave Dictionary : Economic Development*, W.W. Norton, New York and London.

কক্ষ 2.4 : সেৱাখণ্ড (The Service Sector)

দেশ এখনে উন্নতি লাভ কৰাৰ লগে লগে ইয়াৰ সংগ্ৰহনমূলক পৰিৱৰ্তন ঘটে। ভাৰতবৰ্ষৰ ক্ষেত্ৰত এই পৰিৱৰ্তন সুকীয়া বিধৰ। সাধাৰণতে উন্নয়নৰ লগে লগে কৃষিখণ্ডৰ অংশ কমি যায় আৰু উদ্যোগ খণ্ডৰ অংশ অধিক হয়। উন্নয়নৰ উচ্চ পৰ্যায়ত সেৱাখণ্ডই মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ আন দুটা খণ্ডতকৈ অধিক বৰঙণি আগবঢ়ায়। ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ কৃষিখণ্ডৰ বৰঙণি 50 শতাংশতকৈও অধিক আছিল। এখন দুখীয়া দেশত এইটোৱে আশা কৰা যায়; কিন্তু 1990 চনত সেৱাখণ্ডৰ অৱদান 40.59 শতাংশ আছিল। এইটো উন্নত দেশসমূহত দেখাৰ দৰে কৃষি আৰু উদ্যোগ খণ্ডতকৈ অধিক। সেৱাখণ্ডৰ অংশ বৃদ্ধিৰ এই প্ৰপঞ্চ 1991 চনৰ পিছত ত্বৰান্বিত হয়। (এইটো দেশখনত গোলকীকৰণৰ আৰম্ভণি বুলি চিহ্নিত হৈছে। এই সম্পৰ্কে পিছৰ অধ্যায় এটাত আলোচনা কৰা হ'ব)।

মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন হ'ল এটা বছৰত দেশ এখনত উৎপাদিত হোৱা সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ বজাৰ মূল্য। মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনক এটা কেকৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। কেকটোৰ আকাৰ বঢ়াটোৱেই হ'ল বৃদ্ধি। যদি কেকটো ডাঙৰ হয় অধিক ব্যক্তিয়ে ইয়াক ভোগ কৰিব পাৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ জনসাধাৰণে এটা অধিক সমৃদ্ধ আৰু ভিন্নতাপূৰ্ণ জীৱন উপভোগ কৰিবলৈ হ'লে অধিক পৰিমাণৰ সামগ্ৰী আৰু সেৱাকার্য উৎপাদন কৰিব লাগিব (প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা অনুসৰি)।

দেশ এখনৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন দেশখনৰ বিভিন্ন খণ্ড, যেনে— কৃষি, উদ্যোগ আৰু সেৱাখণ্ডৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। এই খণ্ডসমূহৰ প্ৰত্যেকৰে বৰঙণিয়ে অৰ্থব্যৱস্থাৰ গাঁথনিমূলক

বিন্যাস ঘটায়। কিছুমান দেশত কৃষিৰ বৃদ্ধিয়ে মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধিত অধিক অৰিহণা যোগায়। আনহাতে অইন কিছুমান দেশত মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধিত সেৱাখণ্ডৰ বৃদ্ধিয়ে অধিক বৰঙণি যোগায়। (কক্ষ 2.4 চোৱা)

আধুনিকীকৰণ (Modernisation): সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিবলৈ হ'লে উৎপাদনকাৰী সকলে নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন কৃষকে পুৰণি জাতৰ বীজৰ পৰিৱৰ্তে নতুন জাতৰ বীজ ব্যৱহাৰ কৰি কৃষিৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। একেদৰে এটা উদ্যোগে নতুন ধৰণৰ যন্ত্ৰপাতি ব্যৱহাৰ কৰি উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যা গ্ৰহণ কৰাকে আধুনিকীকৰণ বুলি কোৱা হয়।

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- তলত দিয়াসমূহৰ বাবে প্ৰযুক্তি বিদ্যাৰ পৰিৱৰ্তনবোৰ শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা—
 - (a) খাদ্য-শস্যৰ উৎপাদন।
 - (b) সামগ্ৰীৰ টোপোলা প্ৰস্তুতকৰণ (Packaging)।
 - (c) জনসংযোগ (Mass Communication)।
 - 1950-51 আৰু 1990-91 চনৰ ভিতৰত ভাৰতবৰ্ষৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানি সামগ্ৰীসমূহৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা।
 - (a) পাৰ্থক্যসমূহলৈ লক্ষ্য কৰা।
 - (b) আত্মনিৰ্ভৰশীলতাৰ প্ৰভাৱ মন কৰিছানে? আলোচনা কৰা।
- সবিশেষ জানিবলৈ শেহতীয়া বছৰৰ Economic Survey চাব পাৰা।

অৱশ্যে কেৱল মাত্ৰ নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ ব্যৱহাৰকে আধুনিকীকৰণ বুলি ক'ব নোৱাৰি। বৰঞ্চ সামাজিক দৃষ্টিভংগীৰো পৰিৱৰ্তন হোৱাটো উচিত। উদাহৰণস্বৰূপে, মহিলাসকলে পুৰুষৰ লগত সমান অধিকাৰ পোৱা উচিত। পৰম্পৰাগত সমাজত পুৰুষসকলেহে কৰ্ম কৰে; মহিলাসকল ঘৰৰ ভিতৰতে সোমাই থাকিব লগা হয়। আধুনিক সমাজে বেংক, স্কুল, কাৰখানা আদি কৰ্মক্ষেত্ৰত মহিলাসকলৰ প্ৰতিভা কামত খটুৱায়। এনে এখন সমাজ অধিক সভ্য আৰু উন্নত।

আত্মনিৰ্ভৰশীলতা (Self-reliance) : দেশ এখনে নিজৰ সম্পদৰাজি বা বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰা সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰি অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু আধুনিকীকৰণৰ পথত আগবাঢ়িব পাৰে। প্ৰথম সাতখন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাই আত্মনিৰ্ভৰশীলতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল ভাৰতবৰ্ষই নিজে উৎপাদন কৰিব পৰা সামগ্ৰীসমূহৰ আমদানি কৰাৰ পৰা বিৰত থকা। আন দেশৰ ওপৰত ভাৰতবৰ্ষৰ নিৰ্ভৰশীলতা, বিশেষতঃ খাদ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীলতা হ্ৰাস কৰাৰ বাবে এই নীতি অপৰিহাৰ্য

বুলি বিবেচিত হৈছিল। বিদেশী শাসনৰ পৰা সদ্যমুক্ত জনসাধাৰণে আত্মনিৰ্ভৰশীলতাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়াটো সহজতে বোধগম্য। তদুপৰি খাদ্য সামগ্ৰীৰ আমদানি, বিদেশী প্ৰযুক্তিবিদ্যা, বিদেশী মূলধনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীলতাৰ বাবে আমাৰ নীতিত বৈদেশিক হস্তক্ষেপে ভাৰতবৰ্ষৰ সাৰ্বভৌমত্বত আঘাত কৰিব বুলি ভয় হৈছিল।

সমতা (Equity) : কেৱল বৃদ্ধি, আধুনিকীকৰণ আৰু আত্মনিৰ্ভৰশীলতাই জনসাধাৰণৰ বৰ্তমানৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ মান উন্নত কৰিব বুলি ক'ব নোৱাৰি। দেশ এখনত উচ্চহাৰৰ বৃদ্ধি হ'ব পাৰে, নিজে বিকাশ ঘটোৱা অত্যাধুনিক প্ৰযুক্তিবিদ্যা থাকিব পাৰে, কিন্তু ইয়াৰ প্ৰায়ভাগ মানুহে দৰিদ্ৰ জীৱন যাপন কৰিব পাৰে। অৰ্থনৈতিক প্ৰগতিৰ সুফলসমূহ কেৱল মাত্ৰ চহকীসকলে উপভোগ কৰাৰ পৰিৱৰ্তে দুখীয়াসকলেও পোৱাটো নিশ্চিত কৰাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ। সেয়েহে বৃদ্ধি, আধুনিকীকৰণ আৰু আত্মনিৰ্ভৰশীলতাৰ উপৰি সমতাও গুৰুত্বপূৰ্ণ। প্ৰতিজন ভাৰতীয়ই খাদ্য, সু-বাসস্থান, শিক্ষা, স্বাস্থ্য যতন আদি মৌলিক প্ৰয়োজনীয়তা পূৰাবলৈ সক্ষম

হ'ব লাগিব আৰু ধনৰ বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত থকা অসমতা হ্ৰাস কৰিব লাগিব।

আমি এতিয়া 1950 চনৰ পৰা 1990 চনৰ সময়ছোৱাত প্ৰথম সাতখন পৰিকল্পনাত এই চাৰিটা লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ কেনে প্ৰচেষ্টা চলোৱা হৈছিল আৰু এই ক্ষেত্ৰত কিমানদূৰ সফলতা পোৱা গৈছিল চাওঁহক। 1991 চনৰ পিছৰ পৰা কৃষি, উদ্যোগ আৰু বাণিজ্যৰ প্ৰসংগত নীতি আৰু উন্নয়ন সম্পৰ্কীয় বিষয়সমূহ তৃতীয় অধ্যায়ত পাবা।

2.3 কৃষি (Agriculture) :

প্ৰথম অধ্যায়ত পঢ়িছা যে ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষি খণ্ডত বৃদ্ধি আৰু সমতা নাছিল। স্বাধীন ভাৰতৰ নীতি নিৰ্ধাৰকসকলে এই

সমস্যাসমূহ সমাধান কৰিবলগীয়া হৈছিল। ভূমি সংস্কাৰ আৰু 'বিস্ময়কৰ বীজ'ৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে ইয়াৰ বাবে চেষ্টা চলাইছিল আৰু ই ভাৰতীয় কৃষিত এক বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছিল। স্বাধীনতাৰ সময়ত ভাৰতবৰ্ষৰ ভূমিস্বত্ব ব্যৱস্থাত মধ্যস্থত্ব ভোগী (জমিদাৰ, জায়গীৰদাৰ আদি বিভিন্নভাৱে জনাজাত)ৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱ আছিল। এওঁলোকে কৃষি পামসমূহৰ উন্নতিত কোনো অৰিহণা যোগোৱা নাছিল; কেৱল মাত্ৰ প্ৰকৃত কৃষকসকলৰ পৰা খাজনা আদায় কৰিছিল। কৃষিখণ্ডৰ নিম্ন উৎপাদনশীলতাই ভাৰতবৰ্ষক আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ পৰা খাদ্য সামগ্ৰী আমদানি কৰিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল। কৃষিৰ সমতাৰ বাবে ভূমি সংস্কাৰৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। ই মূলতঃ মাটিৰ মালিকীস্বত্বৰ পৰিৱৰ্তনক বুজায়। স্বাধীনতা লাভৰ মাত্ৰ এবছৰ

কক্ষ 2.5 : মালিকীস্বত্ব আৰু প্ৰোৎসাহন (Ownership and Incentives)

'কৃষকলৈ ভূমি' নীতিৰ ধাৰণাটোৰ ভিত্তি আছিল এয়ে যে কৃষকসকল অধিক আগ্ৰহান্বিত হ'ব— ভূমিৰ মালিক হ'ব পাৰিলে তেওঁলোকে অধিক প্ৰোৎসাহ পাব। কিয়নো ভূমিৰ মালিকীস্বত্বই কৃষকসকলক বৰ্ধিত উৎপাদনৰ যোগেদি লাভ অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তোলে। বৰ্ধিত উৎপাদনৰ পৰা ভূমিৰ মালিকসকলেহে অধিক লাভৱান হয় বাবে ৰায়তসকলে ভূমিৰ উন্নতি সাধিবলৈ কোনো প্ৰেৰণা নাপায়। আগৰ ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ কৃষকসকলে যিধৰণে নিৰুদ্বেগভাৱে ফলৰ পেকিং কৰিছিল তাৰ পৰাই প্ৰোৎসাহনৰ ক্ষেত্ৰত মালিকীস্বত্বৰ গুৰুত্বৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। তেওঁলোকে একেটা বাকচতে গেলা আৰু ভাল ফল একেলগে পেক কৰাটো প্ৰায়ে দেখা গৈছিল। সম্প্ৰতি প্ৰতিজন কৃষকে জানে যে একেলগে পেক কৰিলে গেলা ফলসমূহে ভাল ফলসমূহকো নষ্ট কৰে। এইটোৱে কৃষকসকলৰ লোকচান সাধে; কিয়নো ফলসমূহ বিক্ৰী কৰিব নোৱাৰি। তেনেহ'লে ছোভিয়েট কৃষকসকলে নিজৰে লোকচান হোৱা কাম এটা কিয় কৰিছিল? কৃষকসকলৰ বাবে প্ৰোৎসাহনৰ অভাৱেই ইয়াৰ কাৰণ। আগৰ ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ কৃষকসকল ভূমিৰ গৰাকী নাছিল বাবে তেওঁলোকৰ বাবে কোনো লাভ বা লোকচানৰ কথাও নাছিল। মালিকী স্বত্ব নথকা হেতুকে দক্ষতা অৰ্জন কৰাৰ বাবেও কৃষকসকলৰ পক্ষে কোনো প্ৰোৎসাহন নাছিল। বৃহৎ পৰিমাণৰ অতি উৰ্বৰ কৃষিভূমি থকা সত্ত্বেও ছোভিয়েট ৰাছিয়াত কৃষিখণ্ডৰ শোচনীয় প্ৰদৰ্শনৰ ব্যাখ্যাও ই দাঙি ধৰে।

উৎস (Source) : Thomas Sowell, *Basic Economics : A citizen's Guide to the Economy*, Newyork Basic Books, 2004, Second Edition.

পিছতে মধ্যস্বত্বভোগীৰ বিলোপ ঘটাই প্ৰকৃত কৃষকসকলক ভূমিৰ মালিক কৰিবলৈ ব্যৱস্থা হাতত লোৱা হৈছিল। ধাৰণা কৰা হৈছিল যে যদিহে কৃষকসকলে পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ মূলধন পোৱাৰ সুবিধা থাকে, তেনেহ'লে মাটিৰ মালিকীস্বত্বই তেওঁলোকক উন্নতিৰ হকে বিনিয়োগ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিব। (কক্ষ 2.5 দ্ৰষ্টব্য) কৃষিখণ্ডত সমতা বৃদ্ধিৰ বাবে এক নীতি আছিল ভূমিৰ উচ্চ সীমা নিৰ্ধাৰণ। এজন ব্যক্তিয়ে সৰ্বোচ্চ কিমান পৰিমাণ ভূমি নিজৰ অধীনত ৰাখিব পাৰিব ই তাকে বুজায়। এই ব্যৱস্থাৰ উদ্দেশ্য আছিল ভূমিৰ মালিকীস্বত্ব অলপ সংখ্যক ব্যক্তিৰ হাতত কেন্দ্ৰীভূত হৈ থকা ব্যৱস্থাৰ অৱসান ঘটোৱা।

মধ্যস্বত্বভোগীৰ অৱসান ঘটোৱাৰ ফলস্বৰূপে প্ৰায় 200 লাখ কৃষক চৰকাৰৰ প্ৰত্যক্ষ সংস্পৰ্শলৈ আহিল আৰু তেনেদৰে তেওঁলোক জমিদাৰৰ শোষণৰ পৰা মুক্ত হ'ল। ভূমিৰ মালিকীস্বত্বই কৃষকসকলক উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে উৎসাহিত কৰিলে আৰু ই কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধিত অৰিহণা যোগাইছে। মধ্যস্বত্বভোগীৰ বিলোপে সম-বিতৰণৰ লক্ষ্যত সম্পূৰ্ণৰূপে উপনীত কৰিব নোৱাৰিলে। কিছুমান অঞ্চলত জমিদাৰসকলে আইনৰ সুৰুঙাৰে বৃহৎ পৰিমাণৰ মাটি অধিকাৰ কৰি আছে। এনে বহুতো ঘটনা আছে য'ত ৰায়তসকলক উচ্ছেদ কৰি ভূস্বামীসকলে নিজকে প্ৰকৃত কৃষক বুলি প্ৰতিপন্ন কৰি মাটিৰ মালিকীস্বত্ব দাবী কৰিছিল। কৃষি বনুৱাসকলৰ একেবাৰে দুখীয়া অংশটো (উদাহৰণস্বৰূপে আধিয়াৰ তথা ভূমিহীন শ্ৰমিকসকল) ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা লাভৱান হোৱা নাছিল।

চিলিং আইনো সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া

হৈছিল। বৃহৎ ভূস্বামীসকলে আইনখনৰ বিৰুদ্ধে আদালতত প্ৰত্যাহান জনোৱাৰ ফলত ইয়াৰ ৰূপায়ণ পলম হয়। তেওঁলোকে আইনৰ হাত সাৰিবলৈ, তেওঁলোকৰ ভূমি নিকটাত্মীয়ৰ নামত পঞ্জীয়ন কৰিবলৈ এনে বিলম্বৰ সৃষ্টি কৰালে। আইনখনৰ নিজৰো বহুত সুৰুঙা আছিল। বৃহৎ ভূস্বামীসকলে নিজৰ মাটিৰ অধিকাৰ ৰক্ষাৰ্থে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কৃষকৰ বাবে ভূমি নীতিৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ চৰকাৰ থকা হেতুকে কেৰালা আৰু পশ্চিমবংগত ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থা ফলৱতী হৈছিল। দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে আইন ৰাজ্যত একে পৰ্যায়ৰ দায়বদ্ধতা নোহোৱা হেতুকে ভূমিৰ মালিকানাৰ ক্ষেত্ৰত আজিকোপতি বৃহৎ মাত্ৰাৰ অসমতা চলি আছে।

সেউজ বিপ্লৱ (The Green Revolution) : স্বাধীনতাৰ সময়ত দেশখনৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় 75 শতাংশ লোকেই কৃষি নিৰ্ভৰশীল আছিল। দেশখনৰ এক বৃহৎ সংখ্যক কৃষকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োজনীয় আন্তঃগাঁথনিৰ অভাৱ আৰু পুৰণি প্ৰযুক্তিৰ ব্যৱহাৰৰ ফলত কৃষিখণ্ডত উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৰ নিম্ন আছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষি মূলতঃ বৰষুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। বৰষুণৰ পৰিমাণ কম হ'লে জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ সুবিধা নথকা কৃষকসকলে অসুবিধাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। আকৌ অতি নগণ্য সংখ্যক কৃষকৰ বাবেহে জলসিঞ্চনৰ সুবিধা আছে। সেউজ বিপ্লৱে ঔপনিৱেশিক শাসন কালৰ কৃষিৰ স্থবিৰতাৰ স্থায়ী অৱসান ঘটাইছিল। সেউজ বিপ্লৱে, বিশেষকৈ ধান আৰু ঘেহুৰ উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজ ব্যৱহাৰৰ ফলত কৃষি উৎপাদনৰ যথেষ্ট বৃদ্ধি ঘটোৱাক বুজায়। এনে বীজ ব্যৱহাৰৰ

বাবে সঠিক পৰিমাণৰ সাৰ আৰু কীটনাশক দ্ৰব্যৰ লগতে নিয়মিত পানী যোগানৰ প্ৰয়োজন। সঠিক অনুপাতত ইহঁতৰ ব্যৱহাৰ অতি আৱশ্যকীয়। যিসকল কৃষকে এই উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজ (HYV)ৰ পৰা লাভ কৰিব পাৰিছিল তেওঁলোকৰ বাবে নিৰ্ভৰযোগ্য জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ লগতে সাৰ, ঔষধ ক্ৰয়ৰ বাবে বিত্তীয় সমলৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। ফলস্বৰূপে সেউজ বিপ্লৱৰ প্ৰথম পৰ্যায়ত (প্ৰায় 1960 দশকৰ মাজভাগৰ পৰা 1970 দশকৰ মাজভাগলৈ) অধিক চহকী ৰাজ্য— পঞ্জাব, অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ আৰু তামিলনাডু আদিত এই উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজৰ প্ৰচলন সীমাবদ্ধ আছিল। উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজৰ ব্যৱহাৰে মূলতঃ ঘেঁহু উৎপাদনকাৰী ৰাজ্যসমূহকহে লাভান্বিত কৰিছিল। সেউজ বিপ্লৱৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়ত (1970 দশকৰ মাজভাগৰ পৰা 1980 দশকৰ মাজভাগলৈ) উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজৰ ব্যৱহাৰ অধিক ৰাজ্যলৈ বিস্তাৰিত হৈছিল আৰু ই অধিক বিধৰ শস্য উৎপাদন লাভজনক কৰিছিল। সেউজ বিপ্লৱৰ প্ৰসাৰণে ভাৰতবৰ্ষক খাদ্য-শস্যৰ ক্ষেত্ৰত আন্তৰ্জাতিকতালত হ'বলৈ সক্ষম কৰি তুলিছিল। আমি আমাৰ দেশখনৰ খাদ্যৰ প্ৰয়োজন পূৰণ কৰিবলৈ এতিয়া আৰু আমেৰিকা নাইবা অন্য ৰাষ্ট্ৰৰ দয়াৰ বশৱৰ্তী হ'ব নালাগে।

কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধি এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়; কিন্তু এইটোৱে যথেষ্ট নহয়। যদি এই উৎপাদনৰ এটা বৃহৎ অংশ কৃষকসকলে বজাৰত বিক্ৰী কৰাৰ পৰিৱৰ্তে নিজৰ ভোগ কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰে, তেনেহ'লে উচ্চ উৎপাদনে সামগ্ৰিকভাৱে অৰ্থব্যৱস্থাৰ কোনো পৰিৱৰ্তন সাধন নকৰে।

আনহাতে যদি অধিক পৰিমাণৰ কৃষিজাত সামগ্ৰী কৃষকসকলে বজাৰত বিক্ৰী কৰে, তেনেহ'লে অধিক উৎপাদনে অৰ্থনীতিলৈ পৰিৱৰ্তন আনিব পাৰে। কৃষি উৎপাদনৰ যিটো অংশ কৃষকসকলে বজাৰত বিক্ৰী কৰে সেই অংশটোক বজাৰ বিক্ৰীত উদ্বৃত্ত (Marketed Surplus) বুলি কোৱা হয়। প্ৰখ্যাত অৰ্থনীতিবিদ চি. এইচ. হনুমন্ত ৰাওৱে দেখুৱাই দিয়াৰ দৰে সৌভাগ্যক্ৰমে সেউজ বিপ্লৱৰ সময়ত উৎপাদিত হোৱা ঘেঁহু আৰু ধানৰ এটা ডাঙৰ অংশ (বিক্ৰীত উদ্বৃত্ত হিচাপে ৰোৱা) কৃষকসকলে বজাৰত বিক্ৰী কৰিছিল। ফলস্বৰূপে, অন্যান্য ভোগ্য সামগ্ৰীৰ তুলনাত খাদ্য সামগ্ৰীৰ দাম হ্ৰাস পাইছিল। আয়ৰ অধিক অংশ খাদ্যত খৰচ কৰা নিম্ন আয়ৰ লোকসকলে এনে আপেক্ষিক দাম হ্ৰাসৰ ফলত লাভান্বিত হৈছিল। সেউজ বিপ্লৱে চৰকাৰক খাদ্য সামগ্ৰীৰ নাটনিৰ সময়ত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাকৈ যথেষ্ট পৰিমাণৰ খাদ্য-শস্য সংগ্ৰহ কৰি ইয়াক মজুত কৰাৰ সমৰ্থ কৰিছিল।

যদিও দেশখনে সেউজ বিপ্লৱৰ পৰা যথেষ্ট পৰিমাণে লাভান্বিত হৈছিল তথাপি ইয়াত ব্যৱহৃত প্ৰযুক্তিবিদ্যা বিপদমুক্ত নাছিল। আন এক বিপদ হ'ল ক্ষুদ্ৰ আৰু বৃহৎ কৃষকসকলৰ মাজত ব্যৱধানৰ সম্ভাৱনা। কিয়নো বৃহৎ কৃষকসকলৰহে প্ৰয়োজনীয় যন্ত্ৰপাতি ক্ৰয়ৰ বাবে সামৰ্থ্য আছিল। সেয়েহে সেউজ বিপ্লৱৰ অধিকাংশ লাভ তেওঁলোকে হস্তগত কৰিছিল। তদুপৰি উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজসমূহ কীট-পতংগৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক বাবে যিসকল ক্ষুদ্ৰ কৃষকে এই প্ৰযুক্তিবিদ্যা ব্যৱহাৰ কৰিছিল তেওঁলোকে কীট-

পতংগৰ আক্ৰমণত সৰ্বস্ব হেৰুওৱাৰ ভয় কৰিছিল। সৌভাগ্যক্ৰমে চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা কিছুমান পদক্ষেপৰ বাবে এনে ভয় সত্যত পৰিণত নহ'ল। চৰকাৰে ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলৰ বাবে নিম্ন সুদৰ হাৰত ঋণৰ ব্যৱস্থা কৰিছে আৰু বেহাই মূল্যত সাৰৰ যোগান ধৰিছে— যাতে প্ৰয়োজনীয় উপাদানসমূহ তেওঁলোকৰ বাবে সহজলভ্য হয়। ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলে প্ৰয়োজনীয় উপাদানসমূহ লাভ কৰিব পৰা হেতুকে ক্ষুদ্ৰ কৃষিপামৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰিমাণে সময়ত বৃহৎ কৃষিপামৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ লগত সামঞ্জস্য বজাই ৰাখিব পাৰিছে। ফলস্বৰূপে, সেউজ বিপ্লৱে বৃহৎ কৃষকসকলৰ লগতে ক্ষুদ্ৰ কৃষক সকলকো উপকৃত কৰিছে। চৰকাৰীভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত গৱেষণা প্ৰতিষ্ঠানসমূহে আগবঢ়োৱা সেৱাৰ ফলত ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলৰ বাবে কীট-পতংগৰ আক্ৰমণৰ সময়ত সৰ্বস্ব হেৰুওৱাৰ ক্ষতিশংকা ভালেখিনি হ্ৰাস পাইছে।

এইটো লক্ষণীয় যে ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলেও এই নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ পৰা লাভৱান হোৱাটো নিশ্চিত কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰই এক ব্যাপক ভূমিকা গ্ৰহণ নকৰিলে সেউজ বিপ্লৱৰ পৰা কেৱল মাত্ৰ ধনী কৃষকসকলেহে উপকৃত হ'লহেঁতেন।

ৰাজসাহায্য সম্পৰ্কে বিতৰ্ক (The Debate Over Subsidies) :

কৃষিৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজসাহায্যৰ অৰ্থনৈতিক যুক্তি সম্প্ৰতি এটা উষ্ণ বিতৰ্কমূলক বিষয়। সাধাৰণভাৱে সকলো কৃষক আৰু বিশেষতঃ ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলক অধিক উৎপাদনক্ষম বীজৰ নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যা গ্ৰহণৰ বাবে প্ৰোৎসাহ যোগাবলৈ ৰাজসাহায্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথা সাৰ্বজনীনভাৱে গ্ৰহণীয়। যিকোনো নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যাকে কৃষকসকলে শংকাবহুল বুলি ভাবে। সেয়েহে নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ গুণ নিৰীক্ষণ কৰাৰ বাবে কৃষকসকলক

প্ৰোৎসাহিত কৰিবলৈ ৰাজসাহায্যৰ প্ৰয়োজন। কিছুমান অৰ্থনীতিবিদে বিশ্বাস কৰে যে, এবাৰ এটা প্ৰযুক্তিবিদ্যা লাভজনক বুলি পৰিগণিত হৈ বিস্তৃতভাৱে ব্যৱহৃত হোৱাৰ পিছত ৰাজসাহায্যৰ উদ্দেশ্য পূৰণ হয় বাবে পৰ্যায়ক্ৰমে ইয়াৰ অৱসান ঘটাব লাগে। আকৌ ৰাজসাহায্য কৃষকৰ লাভৰ উদ্দেশ্যে চালিত যদিও সাৰৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়োৱা বুজন পৰিমাণৰ ৰাজসাহায্যই সাৰ উদ্যোগক লাভৱান কৰে। কৃষকসকলৰ ভিতৰত আকৌ অধিক উন্নত অঞ্চলসমূহৰ কৃষকক অধিক লাভৱান কৰে। সেয়েহে সাৰৰ ওপৰত ৰাজসাহায্য দি থকাটো যুক্তিসংগত নহয়। যিসকল লোকৰ উদ্দেশ্য

আগত ৰাখি এই ব্যৱস্থা লোৱা হয় তেওঁলোক ইয়াৰ পৰা লাভৱান নহয় আৰু ৰাজকোষৰ বাবে ই এক বৃহৎ বোজা। (কক্ষ 2.6 চোৱা)

আনহাতে কিছুমানে বিশ্বাস কৰে যে চৰকাৰে কৃষিৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজসাহায্য দি থকাটো উচিত। কাৰণ ভাৰতবৰ্ষত কৃষিকাৰ্য আজিও শংকাবহুল। ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায় ভাগ কৃষক অতি দুখীয়া আৰু ৰাজসাহায্য অবিহনে প্ৰয়োজনীয় উপাদানসমূহ চুকি পাবলৈ তেওঁলোক সক্ষম নহ'ব। ৰাজসাহায্যৰ বিলোপ সাধনৰ ফলত ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজত প্ৰভেদ বৃদ্ধি পাব আৰু ই সমতাৰ লক্ষ্যৰ পৰিপন্থী হ'ব। এই

কক্ষ 2.6 : সংকেতৰ ৰূপত দৰ (Prices as Signals)

বজাৰত সামগ্ৰীৰ দৰ কেনেদৰে নিৰ্ধাৰিত কৰা হয় সেই বিষয়ে হয়তো জানিবলৈ পাইছা। এইটো বুজি পোৱা দৰকাৰ যে দৰ হ'ল সামগ্ৰী উপলব্ধতাৰ এক সংকেত। সামগ্ৰী এটা অপ্ৰচুৰ হ'লে ইয়াৰ দাম বৃদ্ধি পাব আৰু যিসকলে এই সামগ্ৰীবিধ ব্যৱহাৰ কৰে তেওঁলোকে দামৰ ভিত্তিত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে সুদক্ষ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ প্ৰোৎসাহিত হ'ব। পানীৰ নিম্ন যোগানৰ বাবে পানীৰ দাম বৃদ্ধি পালে ইয়াক অধিক যত্ন সহকাৰে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ মানুহ প্ৰোৎসাহিত হ'ব। উদাহৰণস্বৰূপে, মানুহে পানী সংৰক্ষণ কৰিবলৈ ফুলনিত পানী দিয়া বন্ধ কৰিব পাৰে। পেট্ৰ'লৰ দাম বৃদ্ধি পালে আমি অভিযোগ উত্থাপন কৰোঁ আৰু তাৰ বাবে চৰকাৰক দোষাৰোপ কৰোঁ; কিন্তু পেট্ৰ'লৰ দাম বৃদ্ধিয়ে ইয়াৰ অধিক নাটনি প্ৰতিফলিত কৰে আৰু দাম বৃদ্ধি হ'ল কম পৰিমাণ পেট্ৰ'ল উপলব্ধ হোৱাৰ সংকেত। এইটোৱে পেট্ৰ'লৰ ব্যৱহাৰ কমাবলৈ আৰু বিকল্প ইন্ধনৰ সন্ধান কৰিবলৈ প্ৰোৎসাহিত কৰে।

কিছুমান অৰ্থনীতিবিদে দেখুৱাই দিছে যে, ৰাজসাহায্যই সামগ্ৰী এবিধৰ দামক তাৰ যোগানৰ নিৰ্দেশক হোৱাত বাধা দিয়ে। বিজুলী আৰু পানী ৰেহাই মূল্যত বা বিনামূলীয়াকৈ সৰবৰাহ কৰিলে অপ্ৰাচুৰ্য সম্পৰ্কে কোনো চিন্তা নকৰাকৈ এইবোৰৰ অপচয়ী ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কোনো এটা অঞ্চলত জল সম্পদৰ নাটনি থাকিব পাৰে আৰু জল নিবিড় শস্য উৎপাদনে ইতিমধ্যে অপ্ৰচুৰ সম্পদৰ অধিক অৱক্ষয় ঘটাব পাৰে। তৎসত্ত্বেও বিনামূলীয়াকৈ পানী যোগান ধৰিলে ইয়াৰ কৃষকসকলে জল নিবিড় শস্যৰ খেতি কৰিব। সাৰ আৰু কীটনাশক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত দেখা দিয়া ৰাজসাহায্যৰ ফলত সম্পদৰ ব্যৱহাৰ অত্যধিক হয় আৰু ই পৰিৱেশ প্ৰতিকূল হ'ব পাৰে। ৰাজসাহায্যই সম্পদৰ অপচয়ী ব্যৱহাৰ প্ৰোৎসাহিত কৰে। প্ৰোৎসাহন হিচাপে ৰাজসাহায্যৰ কথা চিন্তা কৰা আৰু কৃষকসকলে বিনামূলীয়া বিজুলীৰ সৰবৰাহ অৰ্থনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা সমীচীন হয় নে নহয় নিজকে প্ৰশ্ন কৰা।

বিশেষজ্ঞসকলে যুক্তি আগবঢ়াই যে, যদি ৰাজসাহায্যই সাৰ উদ্যোগসমূহ আৰু বৃহৎ কৃষকসকলক অধিক লাভান্বিত কৰি আহিছে তেনেহ'লে তাৰ বাবে উপযুক্ত নীতি হ'ব ৰাজসাহায্য উঠাই দিয়াৰ পৰিৱৰ্তে ইয়াৰ জৰিয়তে কেৱল মাত্ৰ দুখীয়া কৃষকসকল লাভৱান হোৱাটো নিশ্চিতকৰণৰ পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰাটো।

1960ৰ দশকৰ শেষৰ পিনে ভাৰতবৰ্ষত কৃষিৰ উৎপাদনশীলতা যথেষ্টভাৱে বৃদ্ধি পাইছে— যাৰ বাবে দেশখন খাদ্য-শস্যৰ ক্ষেত্ৰত আন্তৰ্জাতিক হ'বলৈ সক্ষম হৈছে। ই এটা গৌৰৱপূৰ্ণ সফলতা। আনহাতে 1990 চন পৰ্যন্ত দেশখনৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় 65 শতাংশই কৃষিত নিয়োজিত হৈ আছে। এইটো নেতিবাচক দিশ।

অৰ্থনীতিবিদসকলে লক্ষ্য কৰিছে যে দেশ এখনে যিমানেই উন্নতি লাভ কৰে সিমানেই মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ (GDP) কৃষিখণ্ডৰ বৰঙণিৰ হাৰ আৰু মুঠ জনসংখ্যাৰ কৃষি নিয়োজিত অংশ হ্ৰাস পায়। ভাৰতবৰ্ষত 1950–1990 সময়ছোৱাত মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ কৃষিখণ্ডৰ বৰঙণিৰ হাৰ যথেষ্ট পৰিমাণে হ্ৰাস পায় যদিও কৃষি নিৰ্ভৰশীল লোকৰ অনুপাত সিমানে হ্ৰাস পোৱা নাই। (1950 চনত 67.5 শতাংশৰ পৰা 1990 চনত 64.9 শতাংশলৈ)। কৃষিজাত দ্ৰব্যৰ যি উৎপাদন হৈছিল সেইটো বহু কম সংখ্যক লোকৰ দ্বাৰাই সম্ভৱপৰ যদিও কৃষিখণ্ডত মুঠ জনসংখ্যাৰ ইমান বৃহৎ অংশ এটা কিয় নিয়োজিত হৈ আছিল? ইয়াৰ উত্তৰত ক'ব পাৰি যে ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষিখণ্ডত কৰ্মৰত লোকসকলক ঔদ্যোগিক আৰু সেৱাখণ্ডই নিয়োজিত কৰা নাছিল। বহুতো অৰ্থনীতিবিদে ইয়াক 1950 চনৰ পৰা 1990 চনলৈ অনুসৰণ কৰা আমাৰ নীতিসমূহৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিফলতা বুলি বিবেচনা কৰে।

2.4 উদ্যোগ আৰু বাণিজ্য (Industry and Trade) :

অৰ্থনীতিবিদসকলে দেখুৱাইছে যে এটা ভাল উদ্যোগ খণ্ড থাকিলেহে দুখীয়া দেশসমূহে উন্নতি লাভ কৰিব পাৰে। উদ্যোগে নিয়োগৰ সৃষ্টি কৰে আৰু এনে নিয়োগ কৃষিখণ্ডৰ নিয়োগতকৈ অধিক সুস্থিৰ। ই আধুনিকীকৰণ আৰু সামগ্ৰিক প্ৰগতি আগবঢ়াই নিয়ে। সেয়েহে ভাৰতবৰ্ষৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহত উদ্যোগৰ উন্নয়নত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছিল। আগৰ অধ্যায়ত পাই আহিছা যে, স্বাধীনতাৰ সময়ত উদ্যোগসমূহৰ ভিন্নতা বৰ কম আছিল আৰু ঔদ্যোগীকৰণ প্ৰধানকৈ কপাহ আৰু মৰাপাটত সীমাবদ্ধ আছিল।

দুটা সু-পৰিকল্পিত লো আৰু তীখাৰ প্ৰকল্প আছিল। এটা জামছেদপুৰত আৰু আনটো কলিকতাত; কিন্তু অৰ্থব্যৱস্থাৰ বিকাশৰ বাবে বিভিন্ন ধৰণৰ উদ্যোগক সামৰি ঔদ্যোগিক ভেটিৰ প্ৰসাৰ সাধন কৰাৰ দৰকাৰ।

ভাৰতবৰ্ষৰ ঔদ্যোগিক উন্নয়নত বজাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰ (Market and State in Indian Industrial Development) : নীতি নিৰ্ধাৰকসকলে সন্মুখীন হোৱা ডাঙৰ প্ৰশ্নটো আছিল— ঔদ্যোগিক উন্নয়নত চৰকাৰী খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ ভূমিকা কি হোৱা উচিত? স্বাধীনতাৰ সময়ত দেশখনৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় উদ্যোগসমূহ স্থাপনৰ বাবে বিনিয়োগ কৰিবলৈ ব্যক্তিগত উদ্যোগপতিসকলৰ মূলধনৰ অভাৱ আছিল আৰু মূলধন থাকিলেও ডাঙৰ প্ৰকল্প হাতত লোৱাৰ বাবে প্ৰোৎসাহ যোগাব পৰাকৈ বজাৰ যথেষ্ট ডাঙৰ নাছিল। মূলতঃ ইয়াৰ বাবেই ঔদ্যোগিক খণ্ডৰ উন্নতি সাধিবলৈ ৰাষ্ট্ৰই এটা

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- একোটাকৈ দল পাতি কৃষিপাম দৰ্শন কৰা আৰু কৃষিকৰ্ম পদ্ধতিৰ অৰ্থাৎ বীজৰ প্ৰকাৰ, সাৰ, যন্ত্ৰপাতি, জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা, প্ৰয়োজনীয় ব্যয়, বিত্ৰীযোগ্য উদ্ভূত আৰু উপাৰ্জিত আয় আদি সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰি এটা প্ৰতিবেদন যুগুত কৰা। কৃষি পদ্ধতিৰ পৰিৱৰ্তনসমূহ কৃষক পৰিয়ালটোৰ বয়োজ্যেষ্ঠ লোক এজনৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিব পাৰিলে বেছি ভাল হয়।
 - (a) কি পালা শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা।
 - (b) উৎপাদন ব্যয়, উৎপাদনশীলতা, বীজৰ ব্যৱহাৰ, সাৰ, জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা, প্ৰয়োজনীয় সময়, বিত্ৰীযোগ্য উদ্ভূত আৰু পৰিয়ালৰ আয়ৰ পৰিৱৰ্তন সম্পৰ্কে একোটা দলে এখনকৈ সাৰণি প্ৰস্তুত কৰা।
- বিশ্ববেংক, আন্তৰ্জাতিক মুদ্রানিধি, বিশ্ব বাণিজ্য সংস্থা (আৰু G-7, G-8, G-10 দেশসমূহৰ বৈঠকবোৰ) সম্পৰ্কিত কথাবোৰ বাতৰি কাকতৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা। কৃষিৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজসাহায্য সম্পৰ্কে উন্নত আৰু উন্নয়নশীল দেশসমূহৰ দৃষ্টিভঙ্গী আলোচনা কৰা।
- তলৰ তালিকাৰ পৰা ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাত বৃত্তিগত গঠনৰ পাই চিত্ৰ (Pie chart) প্ৰস্তুত কৰা।

খণ্ড	1950-51	1990-91
কৃষি	72.1	66.8
উদ্যোগ	10.7	12.7
সেৱা	17.2	20.5

- কৃষিৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজসাহায্যৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে থকা যুক্তিসমূহ অধ্যয়ন কৰা। এই বিষয়ত তোমাৰ মতামত কি?
- কিছুমান অৰ্থনীতিবিদে যুক্তি আগবঢ়াইছে যে অন্যান্য দেশৰ বিশেষতঃ উন্নত দেশৰ কৃষকসকলক অধিক পৰিমাণৰ ৰাজসাহায্য দি তেওঁলোকৰ উৎপাদিত সামগ্ৰী অইন দেশলৈ ৰপ্তানি কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰা হৈছে। উন্নত দেশৰ কৃষকৰ লগত আমাৰ কৃষকে ফেৰ মাৰিব পাৰিব বুলি ভাবানে? আলোচনা কৰা।

ডাঙৰ ভূমিকা পালন কৰিবলগীয়া হৈছিল। তদুপৰি দ্বিতীয় পৰিকল্পনাত উল্লেখ কৰাৰ দৰে ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাক সমাজবাদী পথেৰে বিকশিত কৰাৰ সিদ্ধান্তৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্যোগসমূহ ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণত ৰখাৰ নীতি প্ৰয়োজনীয় হৈছিল। অৰ্থাৎ

যিবোৰ উদ্যোগ অৰ্থনীতিৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল সেইবোৰ সম্পূৰ্ণ চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণত আছিল। ব্যক্তিগত খণ্ডৰ নীতিসমূহ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ নীতিসমূহৰ পৰিপূৰক হোৱাটো বাঞ্ছনীয় আছিল আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডটোৱে নেতৃত্ব বহন কৰিছিল।

ঔদ্যোগিক নীতি প্ৰস্তাৱ, 1956 (Industrial Policy Resolutions):

গুৰুত্বপূৰ্ণ ঔদ্যোগসমূহত ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ ৰখাৰ উদ্দেশ্যৰ লগত সংগতি ৰাখি 1956 চনৰ ঔদ্যোগিক নীতি প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এই প্ৰস্তাৱে দ্বিতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ ভেটি ৰচনা কৰিছিল— যিখন পৰিকল্পনাই আকৌ এখন সমাজবাদী আৰ্হিৰ সমাজৰ ভেটি ৰচনাৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। এই প্ৰস্তাৱে ঔদ্যোগসমূহক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছিল। সম্পূৰ্ণৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনস্থ ঔদ্যোগসমূহক প্ৰথম ভাগত ধৰা হৈছিল। যিবোৰ ঔদ্যোগৰ ক্ষেত্ৰত নতুন গোট আৰম্ভ কৰাৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব চৰকাৰৰ হাতত আছিল আৰু চৰকাৰী খণ্ডৰ প্ৰচেষ্টাত ব্যক্তিগত খণ্ডই পৰিপূৰক হিচাপে কাম কৰিব পাৰিছিল, সেইবোৰ ঔদ্যোগক দ্বিতীয় খণ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল। বাকী সকলোবোৰ ঔদ্যোগক তৃতীয় ভাগত ধৰা হৈছিল আৰু ইহঁত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। ঔদ্যোগসমূহৰ ভিতৰত এটা অংশ ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অধীনস্থ আছিল যদিও এই খণ্ডটো লাইচেন্স ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণত ৰখা হৈছিল। চৰকাৰী অনুজ্ঞাপত্ৰ অবিহনে কোনো নতুন ঔদ্যোগ গঢ়ি উঠিবলৈ অনুমতি দিয়া হোৱা নাছিল। এই নীতি পিছপৰা অঞ্চলসমূহত ঔদ্যোগৰ বিকাশৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অৰ্থনৈতিকভাৱে পিছপৰা অঞ্চলত স্থাপন কৰিবলৈ যোৱা ঔদ্যোগৰ বাবে অনুজ্ঞাপত্ৰ পোৱাটো সহজ হৈছিল। তদুপৰি এনে গোটসমূহক কৰ ৰেহাই, নিম্নহাৰত বিজুলী যোগান আদিৰ সুবিধাও দিয়া হৈছিল। আঞ্চলিক সমতা বৃদ্ধি কৰাটো এই নীতিৰ উদ্দেশ্য আছিল।

আনকি চলি থকা ঔদ্যোগেও উৎপাদন বৃদ্ধি বা উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ভিন্নকৰণৰ বাবে (নতুন বিধৰ সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিবলৈ) অনুজ্ঞাপত্ৰ ল'ব লাগিছিল। এটা অৰ্থব্যৱস্থাৰ বাবে প্ৰয়োজনতকৈ অধিক পৰিমাণৰ সামগ্ৰী উৎপাদন নোহোৱাটো নিশ্চিত কৰিবলৈ এনে ব্যৱস্থা লোৱা হৈছিল। অৰ্থব্যৱস্থাৰ বাবে অধিক পৰিমাণৰ সামগ্ৰীৰ প্ৰয়োজন হৈছে বুলি চৰকাৰ পতিয়ন গ'লেহে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে অনুজ্ঞাপত্ৰ প্ৰদান কৰা হৈছিল।

ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগ (Small Scale Industry) :

1955 চনত গাঁও আৰু ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগ সম্পৰ্কীয় সমিতিয়ে [কাৰ্ভে (Karve) সমিতি নামে জনাজাত] গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ অগ্ৰগতিৰ বাবে ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগৰ ব্যৱহাৰৰ সম্ভাৱনা লক্ষ্য কৰিছিল। গোট এটাৰ পৰিসম্পদৰ বাবে অনুমতি প্ৰাপ্ত সৰ্বোচ্চ বিনিয়োগৰ প্ৰসংগত ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগৰ সংজ্ঞা আগবঢ়োৱা হয়। সময়ৰ লগে লগে এই উচ্চ সীমাৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। যি ঔদ্যোগ গোট সৰ্বোচ্চ পাঁচ লাখ টকা পৰ্যন্ত বিনিয়োগ কৰিছিল, 1950 চনত তাকে ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগ বোলা হৈছিল। বৰ্তমান সময়ত অনুমতিপ্ৰাপ্ত সৰ্বোচ্চ বিনিয়োগৰ পৰিমাণ এক কোটি টকা।

এইটো বিশ্বাস কৰা হৈছিল যে ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগসমূহ অধিক শ্ৰম-নিবিড়; অৰ্থাৎ বৃহৎ ঔদ্যোগসমূহৰ তুলনাত ইহঁতে অধিক শ্ৰম ব্যৱহাৰ কৰে আৰু সেয়েহে অধিক নিয়োগ সৃষ্টি কৰে। কিন্তু এই ঔদ্যোগসমূহে বৃহৎ ঔদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিব নোৱাৰে। এইটো জল্জল-পট্‌পট্‌ যে, ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগসমূহৰ উন্নয়নৰ বাবে এইবোৰক বৃহৎ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব লাগিব। এই উদ্দেশ্যে বহুবিধ সামগ্ৰীৰ উৎপাদন ক্ষুদ্ৰ ঔদ্যোগৰ বাবে সংৰক্ষিত কৰি ৰখা হৈছিল।

এনে সংৰক্ষণ নীতিৰ ভিত্তি আছিল এই গোটসমূহৰ সামগ্ৰী উৎপাদনৰ যোগ্যতা। এনে উদ্যোগসমূহক আবকাৰী শুল্ক আৰু বেংকৰ সুদৰ হাৰ আদিৰ ক্ষেত্ৰত ৰেহাইও দিয়া হৈছিল।

2.5 বৈদেশিক বাণিজ্য নীতি, আমদানি প্ৰতিকল্পন (Trade Policy, Import Substitution):

আমি গ্ৰহণ কৰা ঔদ্যোগিক নীতি আৰু বৈদেশিক বাণিজ্য নীতি নিবিড়ভাৱে সম্পৰ্কিত। প্ৰথম সাতখন পৰিকল্পনাত আমাৰ বাণিজ্যৰ বৈশিষ্ট্য আছিল অন্তৰ্গৃহীত বাণিজ্যৰ কৌশল। কাৰিকৰী ভাষাত ইয়াক আমদানি প্ৰতিকল্পন বুলি কোৱা হয়। এই নীতিৰ লক্ষ্য আছিল আমদানিকৃত সামগ্ৰীৰ সলনি ঘৰুৱা সামগ্ৰীৰ সৰবৰাহ। উদাহৰণ স্বৰূপে বিদেশত

নিৰ্মিত যান-বাহনৰ পৰিৱৰ্তে দেশৰ উদ্যোগসমূহক যান-বাহন উৎপাদনৰ বাবে উৎসাহিত কৰা হৈছিল। এই নীতিত ঘৰুৱা উদ্যোগসমূহক বিদেশী প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা ৰক্ষণাবেক্ষণ দিছিল। সামগ্ৰী আমদানিৰ পৰা দুইপ্ৰকাৰে ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়া হৈছিল— আমদানি শুল্ক আৰু কোটা (Quota)। আমদানি শুল্ক হ'ল আমদানিকৃত সামগ্ৰীৰ ওপৰত লগোৱা এবিধ কৰ। এই কৰে আমদানিকৃত সামগ্ৰীক অধিক ব্যয়বহুল কৰে আৰু সেয়েহে ইয়াৰ ব্যৱহাৰক নিৰুৎসাহিত কৰে। কিমান পৰিমাণৰ সামগ্ৰী আমদানি কৰিব পাৰি তাক কোটাই নিৰ্দেশ কৰে। টেৰিফ আৰু কোটাৰ ফল এয়ে যে এইবোৰে আমদানি সীমিত কৰে আৰু ঘৰুৱা ব্যৱসায়

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- তলত দিয়া তালিকাৰ পৰা মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ বিভিন্ন খণ্ডৰ বৰঙণিৰ পৰা পাইচিত্ৰ অংকন কৰা আৰু 1950-91 সময়ছোৱাৰ উন্নয়ন ফলাফলৰ আলমত এই খণ্ডসমূহৰ বৰঙণিৰ পাৰ্থক্য আলোচনা কৰা।

খণ্ড		1950-51	1990-91
কৃষি		59.0	34.9
উদ্যোগ		13.0	24.6
সেৱা		28.0	40.5

- তোমাৰ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক দুটা দলত ভাগ কৰি ৰাজহুৱা খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান (PSUS) সমূহৰ উপকাৰিতা সম্পৰ্কে বিতৰ্ক অনুষ্ঠিত কৰা। এটা দলে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ সপক্ষে আৰু আনটো দলে বিপক্ষে ক'ব। (যিমান সম্ভৱ অধিক সংখ্যক ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক জড়িত কৰা আৰু উদাহৰণ দিবলৈ উৎসাহিত কৰা)

প্ৰতিষ্ঠানসমূহক বিদেশী প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়ে। ৰক্ষণাবেক্ষণৰ নীতি এনে ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত যে উন্নয়নশীল দেশৰ উদ্যোগসমূহ উন্নত দেশৰ উদ্যোগৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিব পৰা অৱস্থাৰ নহয়। এইটো ধৰি লোৱা হয় যে যদি দেশীয় উদ্যোগসমূহক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়া হয়, তেনেহ'লে এইবোৰে সময়ৰ লগে লগে প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈ শিকিব। আমাৰ পৰিকল্পনাৰ ৰচকসকলে এইটোও ভয় কৰিছিল যে যদি আমদানিৰ ওপৰত কোনো বাধা-নিষেধ নাথাকে, তেতিয়াহ'লে বিলাসী সামগ্ৰীৰ আমদানিত বৈদেশিক মুদ্ৰা খৰচ হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। ইপিনে 1980ৰ দশকৰ মাজভাগলৈ ৰপ্তানি বৃদ্ধিৰ বাবে কোনো ধৰণৰ গভীৰ চিন্তা-চৰ্চা কৰা হোৱা নাছিল।

ঔদ্যোগিক উন্নয়নত নীতিৰ প্ৰভাৱ (Effects of Policies on Industrial Development) :

প্ৰথম সাতখন পৰিকল্পনাৰ সময়ত ভাৰতবৰ্ষৰ ঔদ্যোগিক খণ্ডৰ সফলতা বাস্তৱিকতে চকুত লগা ধৰণৰ আছিল। মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ উদ্যোগখণ্ডৰ বৰঙণি 1950-51 চনৰ 11.8 শতাংশৰ পৰা 1990-91 চনত 24.6 শতাংশলৈ বৃদ্ধি পাইছিল। মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ উদ্যোগসমূহৰ অংশ বৃদ্ধি উন্নয়নৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ নিৰ্দেশক। এই সময়ছোৱাত উদ্যোগ খণ্ডত বছৰি 6 (ছয়) শতাংশ বৃদ্ধি যথেষ্ট প্ৰশংসনীয়। ভাৰতীয় উদ্যোগ মূলতঃ কপাহী বস্ত্ৰ আৰু মৰাপাটত সীমাবদ্ধ হৈ থাকিবলগীয়া হোৱা নাছিল। প্ৰকৃততে 1990 চনৰ ভিতৰত মূলতঃ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বাবে ভাৰতীয় উদ্যোগ খণ্ড সুভিল্লকৃত হৈছিল।

বৃহৎ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান আৰম্ভ কৰিবলৈ

যিসকল লোকৰ মূলধনৰ অভাৱ আছিল ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগৰ উন্নতিয়ে তেওঁলোকলৈ ব্যৱসায়ত নামিবলৈ সুযোগ কঢ়িয়াই আনিছিল। বৈদেশিক প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা ৰক্ষণাবেক্ষণে ইলেকট্ৰনিক্স আৰু অট'ম'বাইল খণ্ডত থলুৱা উদ্যোগসমূহৰ উন্নয়ন সম্ভৱপৰ কৰি তুলিছে। ৰক্ষণাবেক্ষণৰ অবিহনে এইটো সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন।

ৰাজহুৱা খণ্ডই ভাৰতবৰ্ষৰ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়োৱা সত্ত্বেও কিছুমান অৰ্থনীতিবিদ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ প্ৰদৰ্শন সম্পৰ্কে সমালোচনাত মুখৰ হৈছে। এই অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে প্ৰস্তাৱনা কৰা হৈছিল যে প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত বৃহৎ আকাৰৰ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছিল। সম্প্ৰতি এইটো এটা বহলভিত্তিক মত যে, ৰাজহুৱা খণ্ডই কিছুমান নিৰ্দিষ্ট সামগ্ৰী আৰু সেৱা উৎপাদন কৰিয়েই আছে (প্ৰায়ে একচেটিয়াকৰণ কৰি) যদিওবা এইটো এতিয়া অপ্ৰয়োজনীয়। দূৰসংযোগ (Tele-communication) সেৱা ইয়াৰ এটা উদাহৰণ। আনকি ব্যক্তিগত খণ্ডৰ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানে সৰবৰাহ কৰিব পৰাৰ পিছতো এই সেৱাবিধৰ ওপৰত চৰকাৰৰ একচেটিয়া অধিকাৰ আছিল। আনকি 1990ৰ দশকৰ শেষলৈকে প্ৰতিযোগিতা নথকা হেতুকে এটা টেলিফোন সংযোগ পাবলৈ গ্ৰাহকে দীৰ্ঘদিন অপেক্ষা কৰিব লাগিছিল। আন এটা উদাহৰণ হ'ল ৰুটি প্ৰস্তুতকাৰী ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান মডাৰ্ণ ব্ৰেড (Modern Bread)ৰ প্ৰতিষ্ঠা— যেন ব্যক্তিগত খণ্ডই ৰুটিও উৎপাদন কৰিব নোৱাৰে। 2001 চনত এই প্ৰতিষ্ঠানখন ব্যক্তিগত খণ্ডলৈ বিক্ৰী কৰা হয়। আচল কথাটো হ'ল (i) ৰাজহুৱা খণ্ডই অকলে কি কৰিব পাৰে; আৰু (ii) ব্যক্তিগত খণ্ডো কি কৰিব পাৰে—

এই দুয়োটাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য বখা হোৱা নাছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, বৰ্তমান সময়তো কেৱল মাত্ৰ ৰাজহুৱা খণ্ডই ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰতিৰক্ষা আৰু দুখীয়া ৰোগীলৈ বিনামূলীয়া চিকিৎসা সেৱা যোগান ধৰিব পাৰে আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডয়ো হোটেলসমূহ নিয়াৰিকৈ পৰিচালনা কৰিব পাৰে যদিও চৰকাৰেও হোটেল চলাই আছে। সেয়েহে কিছুমান পণ্ডিতে যুক্তি দৰ্শাই যে ব্যক্তিগত খণ্ডই পৰিচালনা কৰিব পৰা ক্ষেত্ৰসমূহৰ পৰা চৰকাৰ ওলাই আহিব লাগে আৰু যিবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সেৱা ব্যক্তিগত খণ্ডই যোগান ধৰিব নোৱাৰে সেইবোৰত চৰকাৰী সম্পদ কেন্দ্ৰীভূত কৰিব লাগে।

বহুত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানে বৃহৎ পৰিমাণৰ লোকচান ভৰা সত্ত্বেও কাম-কাজ চলাই আছে। কিয়নো দেশৰ সীমিত সম্পদৰ নিৰ্গমন (Drain) ৰূপে পৰিগণিত হ'লেও ৰাজহুৱা খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান এটা বন্ধ কৰাটো কঠিনেই নহয়, প্ৰায় অসম্ভৱ। এইটোৱে নুবুজায় যে ব্যক্তিগত ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ সদায় লাভজনক (দৰাচলতে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ যথেষ্ট সংখ্যক ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানো পূৰ্বতে ব্যক্তিগত ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান আছিল। লোকচানৰ বাবে বন্ধ হোৱাৰ উপক্ৰম হোৱাত শ্ৰমিকসকলৰ চাকৰি ৰক্ষাৰ বাবে এইবোৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত কৰা হৈছিল); কিন্তু লোকচান ভৰা ব্যক্তিগত ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান এখনে লোকচান ভৰিও ব্যৱসায় চলাই থাকি সম্পদ অপচয় নকৰে।

উদ্যোগসমূহে উদ্যোগ স্থাপনৰ বাবে অনুজ্ঞাপত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ অপব্যৱহাৰ ঘটাইছিল। বৃহৎ উদ্যোগপতিয়ে নতুন উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ অনুজ্ঞাপত্ৰ নিবিচাৰি প্ৰতিযোগীসকলক নতুন উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠান স্থাপনত বাধা দিবলৈহে

অনুজ্ঞাপত্ৰ বিচাৰিছিল। পাৰ্মিট লাইচেন্স ৰাজ নামে জনাজাত পদ্ধতিটোৰ অত্যধিক বিধি-ব্যৱস্থাই কিছুমান ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানক অধিক দক্ষ হোৱাত বাধা দিছিল। উদ্যোগপতি সকলে তেওঁলোকৰ সামগ্ৰীৰ গুণগত মান কেনেদৰে উন্নত কৰিব পাৰি সেইটো চিন্তা কৰাৰ পৰিৱৰ্তে অনুজ্ঞাপত্ৰৰ লাভৰ প্ৰচেষ্টা নতুবা সংশ্লিষ্ট মন্ত্ৰালয়সমূহত অনুগ্ৰহ লাভৰ বাবে অধিক সময় ব্যয় কৰিছিল।

বিদেশী প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা ৰক্ষণাবেক্ষণো এইবাবে সমালোচনাৰ সন্মুখীন হৈছে যে, ইয়াৰ ফলত ভাল হোৱাতকৈ অধিক বেয়া হোৱাটো প্ৰমাণিত হোৱাৰ পিছতো ইয়াক চলাই ৰখা হৈছিল। আমদানিৰ ওপৰত বাধা আৰোপ কৰা হেতুকে ভাৰতীয় উৎপাদনকাৰীসকলে যিহকে উৎপাদন কৰে ভাৰতীয় ভোক্তাসকলে তাকেই ক্ৰয় কৰিবলগীয়া হৈছিল। উৎপাদনকাৰীসকলে ভালদৰে জানিছিল যে তেওঁলোকৰ বাবে এখন বন্ধ বজাৰ বিদ্যমান আৰু সেইবাবে তেওঁলোকৰ সামগ্ৰীৰ গুণ উন্নত কৰাৰ বাবে তেওঁলোক প্ৰোৎসাহিত নহৈছিল। নিম্নমানৰ সামগ্ৰী উচ্চ দামত বিক্ৰী কৰাৰ সুবিধা পাইছে যেতিয়া তেওঁলোকে সামগ্ৰীৰ গুণগত মান উন্নত কৰাৰ বাবে কিয় চিন্তা কৰিব? আমদানিয়ে সৃষ্টি কৰা প্ৰতিযোগিতাই আমাৰ উৎপাদনকাৰীসকলক অধিক দক্ষ হ'বলৈ বাধ্য কৰে।

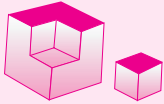
তথাপি পণ্ডিতসকলে দেখুৱাই দিছে যে উপাৰ্জনৰ বাবে নহয়, দেশখনৰ কল্যাণ বৃদ্ধিৰ বাবেহে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ প্ৰয়োজন। এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা ৰাজহুৱা খণ্ডৰ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মূল্যায়ন কৰিব লাগিব— সেইবোৰে অৰ্জন কৰা লাভৰ ভিত্তিত নহয়, জনসাধাৰণৰ কল্যাণৰ বাবে এইবোৰে কিমান অৰিহণা যোগাইছে তাৰ ভিত্তিতহে।

ৰক্ষণাবেক্ষণ সম্পৰ্কে কিছু সংখ্যক অৰ্থনীতিবিদে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে যেতিয়ালৈকে উন্নত দেশসমূহে নিজ দেশৰ উৎপাদনকাৰীক ৰক্ষণাবেক্ষণ দি থাকে তেতিয়ালৈকে আমি আমাৰ উৎপাদনকাৰী সকলক বিদেশী প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়া উচিত। এই ধৰণৰ মত বিৰোধৰ বাবে অৰ্থনীতিবিদসকলে আমাৰ নীতিৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে আহ্বান জনাইছে। ইয়াৰ লগতে অন্যান্য সমস্যাৰ বাবে চৰকাৰে 1991 চনত এক নতুন অৰ্থনৈতিক নীতি প্ৰচলন কৰিবলগীয়া হয়।

2.6 সামৰণি (Conclusion) :

প্ৰথম সাতখন পৰিকল্পনাৰ সময়ছোৱাত ভাৰতবৰ্ষৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ প্ৰগতি বাস্তৱিকতে চকুত লগা আছিল। উদ্যোগসমূহ স্বাধীনতা লাভৰ সময়তকৈ অধিক ভিন্নতা সম্পন্ন হৈছিল। সেউজ বিপ্লৱৰ ফলস্বৰূপে খাদ্য সামগ্ৰী উৎপাদনত ভাৰতবৰ্ষই আত্মনিৰ্ভৰশীলতা লাভ কৰিছিল। ভূমি

সংস্কাৰৰ ফলত ঘৃণনীয় জমিদাৰী ব্যৱস্থাৰ বিলোপ ঘটে। অৱশ্যে বহুতো অৰ্থনীতিবিদে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ অনেক প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰদৰ্শন সম্পৰ্কে অসন্তুষ্ট হৈছিল। অত্যধিক চৰকাৰী বিধি-ব্যৱস্থাই ব্যক্তিগত উদ্যোগৰ বিকাশত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। আত্মনিৰ্ভৰশীলতাৰ নামত উৎপাদনকাৰীসকলক বিদেশী প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়া হৈছিল আৰু এইটোৱে তেওঁলোকক উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ গুণগত মান উন্নত কৰিবলৈ প্ৰোৎসাহ যোগোৱা নাছিল। আমাৰ নীতিসমূহ অন্তৰ্ভুক্তিৰে চালিত আছিল আৰু সেয়েহে আমি এটা শক্তিশালী ৰপ্তানি ক্ষেত্ৰ গঢ় দিয়াত সমৰ্থ হোৱা নাই। পৰিৱৰ্তিত গোলকীয় অৰ্থনৈতিক পটভূমিত আমাৰ অৰ্থনৈতিক নীতিৰ সংস্কাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা ব্যাপকভাৱে অনুভৱ হৈছিল আৰু আমাৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ অধিক দক্ষ কৰি তুলিবলৈ 1991 চনত নতুন অৰ্থনৈতিক নীতিৰ সূচনা কৰা হৈছিল। এইটোৱে পিছৰ অধ্যায়ৰ বিষয়বস্তু।

পুনৰুক্তি (Recap)

- স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষই পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদৰ উৎকৃষ্ট বৈশিষ্ট্যসমূহক সামৰা এটা অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ পট অংকন কৰিছিল। ইয়াৰ ফলতেই গঢ় লৈ উঠিছিল এক মিশ্ৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ আৰ্হি।
- সকলো ধৰণৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ জৰিয়তে প্ৰস্তুত কৰা হয়।
- পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ সাধাৰণ উদ্দেশ্য আছিল বৃদ্ধি, আধুনিকীকৰণ, আত্মনিৰ্ভৰশীলতা আৰু সমতা।
- কৃষিখণ্ডত মূল নীতি বিষয়ক পদক্ষেপসমূহ আছিল ভূমি সংস্কাৰ আৰু সেউজ বিপ্লৱ। এনে পদক্ষেপে ভাৰতবৰ্ষক খাদ্য-শস্য উৎপাদনত আত্মনিৰ্ভৰশীল হোৱাত সহায় কৰিছিল।

- কৃষি-নিৰ্ভৰশীল লোকৰ অনুপাত আশা কৰা ধৰণে হ্ৰাস পোৱা নাছিল।
- উদ্যোগ খণ্ডত নীতিবিষয়ক পদক্ষেপসমূহে মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ উদ্যোগৰ বৰঙণি বৃদ্ধি কৰিছিল।
- উদ্যোগ খণ্ডৰ প্ৰধান ক্ৰটিসমূহৰ ভিতৰত এটা আছিল ৰাজহুৱা খণ্ডটোৱে অদক্ষভাৱে কাম-কাজ চলাই থকাটো। কিয়নো এই খণ্ডটিয়ে লোকচান ভৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল যাৰ ফলত দেশৰ সীমিত সম্পদসমূহৰ নিৰ্গমন ঘটিছিল।

অনুশীলনী (Exercise)

1. পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা দিয়া।
2. ভাৰতবৰ্ষই কিয় পৰিকল্পনা হাতত লৈছিল?
3. পৰিকল্পনাৰ কিয় লক্ষ্য থকা উচিত?
4. 'বিস্ময়কৰ বীজ' (Miracle seeds) কি?
5. বিক্ৰীযোগ্য উদ্বৃত্ত (Marketable Surplus) কি?
6. কৃষিখণ্ডত প্ৰৱৰ্তন কৰা ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থাৱলীৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু ধৰণ ব্যাখ্যা কৰা।
7. সেউজ বিপ্লৱ কি? ইয়াক কিয় প্ৰৱৰ্তন কৰা হৈছিল আৰু ই কিদৰে কৃষকসকলক লাভান্বিত কৰিছিল? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰা।
8. পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য হিচাপে 'সমতাৰ সৈতে বৃদ্ধি' সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰা।
9. নিয়োগ সৃষ্টিৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য হিচাপে আধুনিকীকৰণে বিৰুদ্ধতাৰ সৃষ্টি কৰেনে? ব্যাখ্যা কৰা।
10. ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে এখন উন্নয়নশীল দেশৰ বাবে পৰিকল্পনাৰ এটা উদ্দেশ্য হিচাপে আত্মনিৰ্ভৰশীলতাক অনুসৰণ কৰাটো কিয় প্ৰয়োজনীয় হৈছিল?
11. অৰ্থব্যৱস্থাৰ খণ্ডমূলক গঠন কি? এটা অৰ্থব্যৱস্থাৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ সেৱাখণ্ডই সৰ্বাধিক বৰঙণি যোগোৱাটো প্ৰয়োজনীয়নে? মন্তব্য আগবঢ়োৱা।
12. পৰিকল্পনাৰ সময়ত ঔদ্যোগিক উন্নয়নৰ বাবে ৰাজহুৱা খণ্ডক কিয় অগ্ৰণী ভূমিকা দিয়া হৈছিল?
13. নাটনিৰ সময়ত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা ভাণ্ডাৰ প্ৰস্তুত কৰাৰ বাবে যথেষ্ট পৰিমাণৰ খাদ্য-শস্য সংগ্ৰহ কৰিবলৈ সেউজ বিপ্লৱে চৰকাৰক সমৰ্থৱান কৰিছে বোলা উক্তিটো ব্যাখ্যা কৰা।
14. ৰাজসাহায্যই কৃষকসকলক নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যা ব্যৱহাৰৰ বাবে প্ৰোৎসাহিত কৰে যদিও চৰকাৰী বিভৱ ব্যৱস্থাত ই এক বৃহৎ বোজা। এই সত্যৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ৰাজসাহায্যৰ উপকাৰিতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

15. সেউজ বিপ্লৱ প্ৰৱৰ্তিত হোৱা সত্ত্বেও 1990 চনলৈ আমাৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ 65 শতাংশ কিয় কৃষিখণ্ডত নিয়োজিত হৈ আছিল?
16. উদ্যোগৰ বাবে ৰাজহুৱা খণ্ড অপৰিহাৰ্য যদিও ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বহু প্ৰতিষ্ঠানে বৃহৎ পৰিমাণৰ লোকচান ভৰে আৰু ইহঁত অৰ্থব্যৱস্থাৰ সম্পদৰ নিৰ্গমন। এই সত্যৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানৰ উপকাৰিতা আলোচনা কৰা।
17. আমদানি বিকল্পকৰণে দেশীয় উদ্যোগসমূহক কিদৰে ৰক্ষণাবেক্ষণ দিব পাৰে আলোচনা কৰা।
18. 1956 চনৰ ঔদ্যোগিক নীতি প্ৰস্তাৱৰ অধীনত ব্যক্তিগত খণ্ড কিয় আৰু কেনেদৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হৈছিল?
19. সূচীৰ পৰা বাওঁপক্ষ আৰু সোঁপক্ষ পৰস্পৰক মিলোৱা :

1. প্ৰধান মন্ত্ৰী	A. অধিক অনুপাতত উৎপাদন কৰিব পৰা বীজ
2. মুঠ দেশীয় উৎপাদন	B. আমদানি কৰিব পৰা সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ
3. কোটা (Quota)	C. পৰিকল্পনা আয়োগৰ অধ্যক্ষ
4. ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থাবলী	D. এটা অৰ্থব্যৱস্থাত এটা নিৰ্দিষ্ট বছৰত উৎপাদিত সকলো অন্তিম ব্যৱহাৰযোগ্য সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ মুদ্ৰা মূল্য।
5. উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজ (HYV)	E. উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধিৰ বাবে কৃষিক্ষেত্ৰত সাধন কৰা উন্নতি
6. ৰাজসাহায্য	F. উৎপাদন কাৰ্যৰ বাবে চৰকাৰে দিয়া মুদ্ৰা সাহায্য

প্ৰসঙ্গ (References)

- BHAGWATI, J. 1993. *India in Transition : Freeing the Economy*. Oxford University Press, Delhi.
- DANDEKAR, V.M. 2004. Forty Years After Independence, in Bimal Jalan, (Ed.). *The Indian Economy: Problems and Prospects*. Penguin, Delhi.
- JOSHI, VIJAY. and I.M.D. LITTLE. 1996. *India's Economic Reforms 1991-2001*. Oxford University Press, Delhi.
- MOHAN, RAKESH. Industrial Policy and Controls, in Bimal Jalan (Ed.). *The Indian Economy: Problems and Prospects*. Penguin, Delhi.
- RAO, C.H. HANUMANTHA. 2004. Agriculture : Policy and Performance, in Bimal Jalan, (Ed.). *The Indian Economy : Problems and Prospects*. Penguin, Delhi.